

Saara Liis Jõerand

Ajakirja Värske Rõhk tegevtoimetaja

Foto: Kris Moor

Õigekirjanormide nihestamisest ja peegeldamisest luules

Nüüdisluule ortograafia ei pruugi alati igapäevakeele omaga sarnaneda. Artiklis heidan pilgu sellele, milliseid õigekirjalisi nihkeid on viimase veerandsaja aasta jooksul eesti luules kasutatud ning mida need luuletuses õigupoolest teevad. Erilist tähelepanu pälvib viis, kuidas luule keelekasutus võib astuda dialoogi kehtiva õigekirjanormiga ning omada seeläbi keeleuuenduslikku potentsiaali.

Ei ole saladus, et luule teeb sõnadega asju – muu hulgas ka asju, mida standardkeeles enamasti ei tehtaks, olgu selleks sõnade ebatavaline järjestamine, korrapäraselt rütmistamine või nende tähenduste vahel ootamatute seoste loomine. See antiikajal *licentia poetica*'ks ristitud tavakeele normide rikkumine on luulekeelele olemuslikult omane ning võib olla äärmiselt tähenduslik. Lugeja paneb kõrvalekallet tähele ning on seetõttu sunnitud teksti keelises väljenduses tehtud valikute peale mõtlema sügavamalt, kui ta teeks seda näiteks kasutusjuhendi või reklaamteksti puhul. See aga tähendab hoopis teistsugust, tundlikku ja tähelepanelikku lugemisstrateegiat.

Miks sellised nihked tekstis on? Ja mida need tekstiga õigupoolest teevad? Ühe vastuse neile küsimustele on välja pakkunud Arne Merilai, kes oma 2014. aasta artiklis „Keelenormide ümbermängimisest kunstilistel eesmärkidel“ vaeb *licentia poetica* kasutust eesti luules. Esimese asjana lööb Merilai leitud kõrvalekalded kaheks: ühelt poolt laiapindne „[k]eelereeglite eitamine, mis avaldub tihti luules, aga ei ole poeetiliselt

paratamatu“ (Merilai 2014: 4) ning sellele vastukaaluks tekstispetsiifiline „[l]uule aluseks oleva poeetilise funktsiooni nõuetest lähtuv eitamine“ (*ibid.*: 6). Eelkõige keskendubki Merilai just viimasele ning toob näiteid nii värsimõõdu, kõnekujundite kui ka värsipiiridega mängivate siirete valdlast, misjuhu on „luulereeglid keelereeglite suhtes ülimuslikud“. Esimene kategooria jääb artiklis aga võrdlemisi üldjooneliseks, konstrueeritud vastaspooluseks.

Oma magistritöös¹ vaatlesin seda teemat veidi põhjalikumalt, keskendudes kitsalt täheortograafiale. Uurisin, milliseid õigekirjalisi kõrvalekaldeid võib aastatel 2000–2024 avaldatud algupärastes eesti luulekogudes leida, jagades leiud vastavalt kõrvalekalde tüübile kategooriatesse, ning analüüsisin seejärel, mis võiks olla nende kõrvalekallete stilistiline funktsioon – mida need luuletusega teevad? Vaadeldud materjali põhjal joonistus välja viis peamist funktsiooni, mida võib näha Merilai binaarset jaotust mitmel viisil täiendavana: nendeks on eri keelevariantidele viitamine, lugemisprotsessi juhtimine, keelemängude loomine, autoristiili kujundamine ja keelekommentaar. Sealjuures on oluline, et funktsioonid võivad küll kõik esineda teiste suhtes dominantsetena, kuid ei välista üksteist.

Tekstispetsiifilised kõrvalekalded

Esmalt „poeetilisest paratamatuses“. Kuivõrd Merilai artikli fookus oli laiem, puudutas ta selles kategoorias täheortograafiat vaid nii palju, kui seda teeb värsimõõtu sobimise tarbeks sõnade ülakomaga lühendamise, nagu näidetes *aal*, *mull'* või *hellast'*. Magistritöös jätsin selle kategooria kõrvale, kuivõrd see vajaks täiesti eraldi käsitlust, ning vaatlesin vaid eraldi markeerimata juhtumeid. Ka selliste õigekirjaliste kõrvalekallete pilt on päris kirju.

Üks selge põhjus, miks luuleteksti õigekirja nihestada, on soov **viidata mingile teisele keelele või allkeelele**. Nii on näiteks Wimberg (2000) kujutanud lausuja vanavanemate kõnepruuki sõnavormides *nää* või *muudku*, Kruusa Kalju (2018: 10) viidanud kirillitsa kasutamise kaudu vene keelele tekstis „*Ёнѣцѣтѣтѣвѣстѣ*“ ja Maarja Kangro (2007: 8)

¹ Jõerand, Saara Liis 2024. Ortograafia stilistilise vahendina eesti nüüdisluules. Magistritöö. Tartu Ülikool. <https://dspace.ut.ee/items/6697cdc1-4c7e-46ec-abdc-07fc9038ca36>.

kujutanud joobes peaga arvutisse trükitud teksti värsireas *lwnnuk lrndab münusalt*. Kirjaniku vabadus võimaldab kirjaviisi muutuse markeerimata jätta ning standardset ja kõrvalekaldelist õigekirja võrdsetena vaheldada. Eelkõige sellesse kategooriasse kuuluvana võib näha ka Tõnis Vilu üleni korrapäratus kirjaviisis kirjutatud luulekogu „Libavere“ (2018), kus sedakaudu moodustub eripärane lausujahääl ja kehtestatakse täiesti uus teksti toimimisloogika. Sellest loogikast on väga haaravast keelefilosoofilisest perspektiivist kirjutanud Henrik Sova (2019).

Teiseks võib ebatavalist õigekirja kasutada selleks, et mingil viisil **lugemisprotsessi takistada või aeglustada** – tähti mitmekordistades, lootusetult segi ajades või neisse väikesi, pea tähelepanematuimad viimaks istutades. Näiteks võib Reijo Roosi luulekogust (2023: 45) leida ühe lehekülje, millest poole võtab enda alla mitmekordne *u*-täht sõnast *ajalugu*, või Karl Martin Sinijärve (2016: 77) luuletusest ühe *l*-i, mis lähemal vaatlusel on hoopis *I*.

Kolmandaks on õigekiri muidugi üks tööriistu, mille abil saab **moodustada sõnamänge ja lisada huumorit**. Kruusa Kalju on mitmes tekstis loonud kirjaviisi kaudu sõnade vahele lisaseoseid, paaritades niiviisi näiteks sõnad *buddha* ja *järjekorddhselt* (2018: 64) või *samoa* ja *soaremaa* (2004: 60). Aleksander Müller (2001: 75) on aga pealkirjastanud muidu normingupäraselt kirjutatud luuletused kui *bääsuke* ja *gurg*, andes lugejale juba eos iroonilise häälestuse.

Stiilivõte ja keelekommentaar

Kui eelnenud näited on tekstispetsiifilistest nihetest, siis mis on see teine kategooria – mis Merilai järgi on luulega seotud vaid nii palju, et leiab selles ühe omale sobiva väljundi?

Esiteks on tegu levinud **autoristiili loomise vahendiga**, mille populaarseimaks näiteks on kindlasti läbiv *ü ~ y* asendus. Tõepoolest, lisaks selle asenduse laiapindsele kasutamisele netikeeles on näiteks Lauri Sommer võtnud selle oma isikupära osaks, asendades *ü*-d ka tõlgetes ja ajakirjandusartiklites. Luules on aga pilt niivõrd lai, et Mart Velsker (2001) on sajandi alguses pakkunud Vikerkaares välja hüpoteesi nelja erineva *y*-traditsiooni eristumisest eesti luulepildis, mis tundub suures pildis paika pidavat praegugi. Lisaks *y*-le on autoristiili loomise vahendeid veel mitmeid – näiteks ühes Mercaga 90ndate punkluules öitsele

puhkenud võõrtähtede kasutamine omatähtede asemel ($ks \sim x$, $v \sim w$, $ku \sim q$), netikeeles ja hiphopluules kohatav täpitähtede asendamine numbritega ning veel mitmed autorispetsiifilised nihked, nagu Kruusa Kalju järjepidev õ-tähe asendamine ning Wimbergi kolmandaväteliste suletud silpide lõpukonsonantide topeldamine. Luuletaja autorinimega Grix on aga loonud täiesti omaenda, küll tugevate lõunaeesti mõjudega keele, millega paistab vabalt lustivat: *kaik wahhiwag hiirwaixõlt toimivat* (2010: 88).

Peale tekstispetsiifiliste nihete ja isikupära kujundamiseks tehtud süstemaatiliste kõrvalekallete hakkas aga materjal silma veel midagi, mida varasemates uurimustes eraldi käsitletud pole, kuid mis hästi ühegi seni väljajoonistatud kategooria alla ei mahu. Nimelt paistab mitme kõrvalekalde peamiseks funktsiooniks olevat **dialoog eesti keele ja selle õigekirjanormiga**: kõrvalekalde kaudu tuuakse lugeja tähelepanu kirja-keele kujunemisel tehtud valikutele ning kohatisele häälduse ja kirja-keele ühildamatusele. Lisaks, kuigi teksti poeetika seda nihet alati tingimata ei eelda, on luule ometi ainuvõimalik kontekst, kus midagi sellist teha – ühelt poolt on kirjanikule antud õigekirjaline vabadus, teisalt aga keelekasutuse suhtes tähelepanelik lugeja ja institutsionaalselt tunnustatud kõlapind, mis tagab selle, et kõrvalekaldeid ei nähta pelgalt trükiapsudena.

Kõigepealt mõjuvad sellise keelekommentaarina erinevad **viited keeleajaloole ja sugulaskeeltele**. Siia alla võib lugeda mõningad *ü ~ y* asendused, mis langevad Velskri eristatud „Aaviku *y*“ kategooriasse: täheasenduse kaudu näidatakse viise, milline eesti kirjakeel veel saaks ja võiks olla. Läbivalt *y*-t kasutav Reijo Roos on oma luuleraamatute väljaandmiskohaks märkinud Talsingi ning tegeleb oma loomingus eesti-soome küsimustega ka temaatiliselt – nii võib tema *y*-t näha kui kaasaaitamist või teenäitamist Eesti ja Soome omavahelistele tihedamatele suhetele. Soomepärasusi leidub mujalgi. Näiteks Kruusa Kalju on mõnes tekstis kasutanud soome keele printsiipide järgi toimivat vokaalharmooniat, maalides pildi sellisest eesti kirjakeelest, kus see nähtus veel alles on (*ühesäkümneendatel* (2023: 9)). Viimases kahes kogus on Kruusa aga asendanud kõik *õ*-tähed teiste, kaarega vokaalidega, nii et vokaal vastab sõna arvatavale päritolutüvele (*mõtted ~ mëtted, mõistus ~ müistus* (*ibid.*: 10, 14)). Nii saab lugeja igast tähest keelealast teavet, mis ei pruugi olla konkreetse luuletusega kuigi tugevalt seotud.

Samamoodi suunavad keele peale mõtlema mõningad kõrvalekalded, mis rõhutavad **häälduse ja kirjepildi vahelisi erinevusi**. Wimbergi läbiv õigekirjanihe võib olla küll autoristiili osa, kuid see pole kindlasti ainult seda – kirjutades näiteks *veattult* kahe *t*-ga, paneb ta kolmanda välte märkimisel tehtud kokkulepete peale sügavamalt mõtlema. Kruusa kirjutab tihti topeltklusiiliga ka *-ikk* ja *-matta* liited, kusjuures viimast kasutab varasemates kogudes ka Jürgen Rooste, lisaks on Rooste neis märkinud ka häälduses esinevaid poolvokaale *u* ja *ü*-ga algavates diftongides (*õuwele, püiavad* (2000: 8, 38)). Tugeva keelekommentaari konnotatsiooniga on ka Karl Martin Sinijärve kasutatud topeltsulghäälikugaga sisseütlev värsireas *oma viinaga Tarttu ei minda* (2016: 22), mis näitab ühelt poolt võimalust, kuidas vormihomonüüme üksteisest eristada, ning rõhutab samas mõttelist erinevust kõneleja nimetava ja lühikese sisseütleva käände kasutuses.

Lisaks on nii mitmedki autorid aidanud **võõrsõnu ja võõrapäraseid täheühendeid eestipärastada**, leiutades eesti ortograafia jaoks loomulikumaid sõnavorme nagu *teoorjaid* (Sinijärv 2016: 86), *asvalt* (Kruusa 2008: 36), *sehviir* (Kruusa 2015: 11) ja *prändi* (Rooste 2002: 80). Eriti heaks näiteks keelekommentaari võiks olla Hasso Krulli kasutatud sõna *pensujaam* (Krull 2004: 13), mis on kogu luulekogu ainus kõrvalekaldelise

ortograafiaga sõna ning millele eritähelpanu ei pöörata – tundub, et autor on eelkõige tahtnud näidata selle sõna eesti keeles kodunemist, mis enam võõrapärase *b*-algulisusega kokku ei sobi (vrd varem muganenud *pall*, *pilt*). Ning miks mitte hakata alternatiivse variandi kasutamisega kohe pihta, kui see võimalus on juba kord antud?

Kõrvalekalde jõud

Just see kõrvalekallete metakeeleline funktsioon paistab mulle erilise ja äärmiselt väärtuslikuna. Eks ole ju eestisuguse väikese keele puhul kõik tagasisidemehhanismid suurematega võrreldes efektiivsemad, nii et ka üksiku kirjaniku (ja sedakaudu ka üksiku lugeja!) tehtud keele-revolutsioonil võib olla päriselt mingi kandepind ja sõnaõigus. Sellega ei taha ma mitte öelda, et väljapakutu tingimata tuleviku keelekorralduses peegelduma peaks, vaid pigem, et tänu keele ja kultuuri väiksusele on õigekirjanihete kaudu võimalik meelde tuletada meie vabadust ja vastutust oma keeles tegutsemisel. Keel pole meile vaid ülaltpoolt hellalt hoida antud, vaid selle vähestel kandjatel on aktiivne roll selle kujundamisel ja mõtestamisel ning eesti luules tehtud teadlikud, keeletundlikud ja mitmekesised õigekirjanihked on selle heaks näiteks. Nii et julgustan õigekirjaga mängima – sobivas kontekstis võib üks väike nihe kanda endaga *terwet mailma*.

Viidatud kirjandus

- Grix 2010. Lullag. Tartu: Völuri tagasitulek.
- Kangro, Maarja 2007. Tule mu koopasse, mateeria. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kruusa, Kalju 2004. Treffamisi. Tallinn: Tuum.
- Kruusa, Kalju 2008. Pilvedgi mindgi liigutavadgi. Tallinn: Koma.
- Kruusa, Kalju 2015. Äädikkärbsed. Tallinn: Kirimiri.
- Kruusa, Kalju 2018. Kümme kükki. Tallinn: Kirimiri.
- Kruusa, Kalju 2023. Üleelamiste vanake. Loomingu Raamatukogu 1.
- Krull, Hasso 2004. Meeter ja Demeeter. Tallinn: Vagabund.
- Merilai, Arne 2014. Keelenormide ümbermängimisest kunstilistel eesmärkidel. – Oma Keel 2, 3–12.
- Müller, Aleksander 2001. Vilus on jahe. Tallinn: Umara.
- Roos, Reijo 2023. Tere kas tohib = Tere kas võisõ. Talsingi: Varrak.
- Rooste, Jürgen 2000. Veri valla. Taanilinn: Tuum.

- Rooste, Jürgen 2002. Lameda taeva all. Taanilinn: Pidusöök.
- Sinijärv, Karl Martin 2016. KMSX: kuidas öelda. Tallinn: Näo Kirik.
- Sova, Henrik 2019. Tervitused Keeleverest. – Keel ja Kirjandus 1–2, 130–136.
- Velsker, Mart 2001. Y eesti kirjanduses. – Vikerkaar 10, 78–86.
- Vilu, Tõnis 2018. Libavere. Tartu: Häämaa.
- Wimberg 2000. Maaaraamat. Kaaruka küla: Huma, leheküljed nummerdamata.

OK